

УДК 316.3

НОРМИ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

ОЛЕКСАНДР ШИБКО,

кандидат філософських наук, доцент кафедри соціальних наук

Маріупольського інституту Міжрегіональної Академії управління персоналом

У статті подана класифікація системи соціальних норм на основі відповідального підходу в соціології. Ця система містить такі види соціальних норм: екологічні, економічні, політичні, правові, моральні, естетичні, релігійні, норми співжиття: від цивілізаційного до континентального, національного, групового та сімейного.

Ключові слова: *соціальна задача, соціальна відповідальність, соціальний принцип, соціальний закон, соціальна норма.*

Постановка проблеми та стан її вивчення.

Соціальна практика реформування українського суспільства поставила важливу наукову задачу дослідження соціальних норм як регуляторів суспільних відносин.

У розробку цієї проблеми свій внесок зробили Л. М. Архангельський, В. Г. Афанасьєв, І. І. Бобнева, О. Г. Дробницький, А. А. Івін, Ю. В. Івлєв, В. І. Куценко, С. В. Курильов, Є. М. Пеньков, В. Д. Плахов, О. Ф. Плахотний, Г. С. Рижков, О. А. Ручка, І. В. Суханов, О. О. Якуба та інші вчені.

Досліджуючи проблеми соціального управління й регулювання, учені запропонували численні класифікації систем соціальних норм. Наприклад, О. О. Якуба вважає, що ця система складається із таких норм: правових, моральних, елементарних норм співжиття, норм суспільних організацій та колективів [12, с. 76]. В. І. Куценко пропонує більш широку класифікацію системи норм, уміщуючи в ній і такі, як виробничі, економічні, норми розподілу, норми життєдіяльності державних і суспільних організацій, організаційні, релігійні, художні, естетичні, наукові, норми споживання [3, с. 86].

До цього часу жодна із запропонованих систем не визначає класифікаційною ознакою соціальних норм об'єктивні відповідальні залежності та взаємозв'язки, що пронизують усі структурні компоненти суспільства [10, с. 118], хоча навіть генетично соціальна відповідальність як умова узгодження поведінки індивіда з потребами соціального цілого передує створенню конкретних вимог у вигляді норм.

Соціальна відповідальність виникає разом зі становленням людської спільноти й має примітивно-колективний характер через нерозвинутість суспільних відносин і відповідно самих суб'єктів цих відносин. Діяльність людини в таких умовах ще не диференційована, "свідомість кожного члена людської спільноти тісно пов'язана з колективною свідомістю і, поєднавшись із нею, не протиставляє себе їй: у ній панує безперервне відчуття співучасті. Будь-яка дія індивіда є проявом колективної дії" [6, с. 11-12]. У процесі антропосоціогенезу, із виникненням здатності усвідомлювати необхідні, повторювані суспільні зв'язки в колективі, індивіди змогли розчле-

нувати й виділити із безперервних відповідальних залежностей дискретні міри відповідальності - норми. Ці примітивні норми виступали у формі табу, магії і т. ін. [див.: 6, с. 12], характеризуючись своїми переважно заборонними вимогами. Знадобилися тисячоліття для того, щоб людина змогла відобразити у свідомості більш загальні поняття - закони й принципи (для цього потрібен досить високий рівень розвитку абстрактного мислення) і керуватися ними в соціальній практиці.

Мета цієї статті - дослідження класифікації системи соціальних норм на основі відповідального підходу в соціології.

Виклад основного матеріалу. За визначенням О. Ф. Плахотного, "соціальна відповідальність є категорією для позначення міри вільного виявлення соціальним суб'єктом свого обов'язку й права обрати в конкретних умовах оптимальний варіант ставлення до дійсності, виходячи із прогресивних інтересів суспільства" [6, с. 8]. Соціальна відповідальність являє собою діалектичну єдність необхідності та свободи, у якій детермінуючою стороною виступає історична необхідність, що виражена в інтересах прогресивного розвитку суспільства.

Соціальна відповідальність є об'єктивним відношенням, що складається між суб'єктами в різних сферах із приводу задоволення потреб та інтересів особи й суспільства. Вона існує в екологічних, економічних, політичних та в інших соціальних відносинах. Соціальна відповідальність являє собою необхідну основу усталеності, функціонування й розвитку цих відносин, тому що "соціальна відповідальність - це універсальна форма зв'язку та взаємної залежності особи і суспільства" [Там само, с. 25]. Екологічні, економічні, політичні та інші види відповідальності є об'єктивними відносинами, які повинні знайти відображення в психологічній структурі суб'єктів цих відносин й обумовити їхню діяльність згідно з вимогами історичної необхідності - соціальної задачі.

Управління суспільством являє собою управління й регулювання відповідальних залежностей у всіх підсистемах, зв'язків між ними й усією системою на основі вимог соціальних задач, що постають перед

№ 5 (112) липень-серпень 2011 р.

цим суспільством. Соціальна задача як вимога, обумовлена історичною необхідністю (потребами та інтересами прогресивного розвитку суспільства), має всезагальний характер і в одному зі своїх виявів виступає як мета суспільного розвитку. "Мета - ідея, що відображає потреби суб'єкта та умови їх задоволення, його рішення досягти передбаченого бажаного результату цієї діяльності" [3, с. 134]. Система соціальної відповідальності і є засобом (умовою), тобто об'єктивною основою досягнення всіх соціальних цілей суспільства.

Суб'єкт управління зобов'язаний ураховувати не тільки дію об'єктивних законів розвитку суспільства, але й потреби та інтереси суб'єктів суспільних відносин. Потреби та інтереси мають об'єктивний характер й обумовлені матеріальними та духовними умовами буття людей. Щоб відобразитися в цілях, стати провідними вказівками в діяльності, потреби та інтереси суспільства повинні бути сприйняті й засвоєні індивідами як свої потреби та інтереси, інакше поставлені цілі не будуть досягнуті.

Мета й засіб (умова) перебувають у діалектичній єдності: кожна конкретна мета потребує адекватного їй засобу (умови) реалізації. Сам засіб (умова) виступає засадою й причиною постановки певної мети. Наприклад, відповідальна поведінка й діяльність особи можливі лише при наявності об'єктивних відповідальних залежностей, створених суб'єктом управління. Але ця умова робить установлення цілі формування відповідальної особи також необхідним. Аналіз категорій "задача", "ціль", "відповідальність" дозволяє зробити деякі висновки щодо їх взаємозв'язку. Згідно з концепцією В. І. Куценка, "однією з основ, що входить до складу самої задачі, є об'єктивна необхідність. Соціальна задача в одному зі своїх визначень постає специфічною для суспільного життя формою відображення необхідності. Поняття задачі відображає необхідність для суб'єкта (суспільства, людської спільності, особи) виконувати певну діяльність у майбутньому. Необхідність є невід'ємною, сутнісною ознакою всякого об'єктивного закону" [3, с. 16]. Категорія "мета", будучи однією з форм прояву соціальної задачі, постає в якості суб'єктивної сторони задачі, яка відображає історичну необхідність. Відповідальні зв'язки є тими об'єктивними засобами (умовами), або інакше, тими необхідними зв'язками, що забезпечують вирішення соціальних задач. Соціальна відповідальність, таким чином, постає об'єктивним компонентом соціальної задачі.

Пізнання системи соціальної відповідальності не обмежується дослідженням причинно-наслідкових зв'язків, а передбачає розгляд механізму дії системи, знаходження конкретних форм її прояву задля використання отриманих результатів у соціальній практиці.

Соціальна відповідальність є тією формою взаємозв'язку, яка об'єднує, інтегрує суспільні відносини в єдину цілісну систему, що визначає її прояв як усезагального соціального принципу. "Принцип - загальна вимога до системи, здійснення якої об'єднує різні елементи в одну структурну організацію, інтегрує різні процеси в одну основну тенденцію розвитку" [3, с. 88]. У регулюванні суспільних відносин, що виступають компонентами (підсистемами), прин-

цип соціальної відповідальності, збагачуючись конкретним змістом, набуває специфічної форми екологічних, економічних, політичних та інших підсистемних принципів і законів [див.: 10, с. 118].

Є. М. Пеньков підкреслює, що соціальні ідеали та принципи "...формують тільки основні цілі й засоби суспільного розвитку, не персоналізуючи їх до типових конкретних ситуацій. Найголовніше те, що ідеали та принципи ніколи не вміщують конкретних засобів соціальної оцінки й контролю за їх реалізацією у відповідних соціальних діях людей, у суспільних відносинах" [5, с. 530].

Система управління суспільством не обмежується підсистемними принципами і законами як регулятором суспільних відносин у зв'язку з недостатньою конкретністю їхніх вимог до поведінки та діяльності особи. Засобом, що дозволяє більш детально регламентувати й оцінювати поведінку всіх суб'єктів суспільних відносин, є система соціальних норм, яка відображає й переводить на рівень практичної діяльності вимоги підсистемних принципів і законів. "Соціальна норма - це вимога, яка висувається до всіх членів суспільства або окремих груп людей, здійснювати в певних умовах дії устанавленого типу, зразка" [3, с. 81].

Соціальна норма, таким чином, є далі неподільним структурним компонентом соціальної відповідальності як системи. Система соціальної відповідальності має складну структуру "мережі" взаємодіючих і взаємопроникаючих відповідальних залежностей, які характеризуються відносинами координації та субординації. Соціальні відповідальні залежності "завмирають", породжуючи підсистемні принципи й закони, які у своїй структурі містять численність фіксованих (більш-менш жорстко, залежно від специфіки підсистеми) вимог - соціальних норм. Наприклад, вимоги правових норм фіксовані більш жорстко, ніж норм моральних або естетичних.

Принцип соціальної відповідальності, підсистемні принципи, закони й норми являють собою діалектичну єдність усезагального, особливого та одиничного. Соціальна відповідальність як усезагальне існує в окремих конкретних нормах, відповідальна сутність характерна для всіх норм, але вона не має всіх ознак кожної конкретної норми. Норма як одиничне містить у собі вимогу соціальної відповідальності як свою основу, сутність, але вона має ще й свої конкретні ознаки, тобто за своїм змістом будь-яка норма більш багата, ніж принцип соціальної відповідальності. Принцип соціальної відповідальності - це всезагальна вимога до всіх суб'єктів діяльності згідно з інтересами прогресивного розвитку суспільства; підсистемні принципи і закони конкретизують цю вимогу до рівня відповідальної діяльності у певній сфері життя; норми вказують, які конкретно дії повинні виконувати (чи не виконувати) суб'єкт у визначених умовах.

Загальне та одиничне не існують окремо, вони нерозривно взаємопов'язані між собою. У будь-якому об'єкті містяться як загальне, так й одиничне. У системі соціальної відповідальності підсистемні принципи і закони являють собою опосередковані, проміжні ланки між усезагальним (принципом соціальної відповідальності) та одиничним (нормами), що обумовлює їх виявлення в якості особливого.

Особливе має відносно значення, тому що виступає як загальне до одиничного (норм) та як одиничне по відношенню до більш загального (принципу соціальної відповідальності). Єдність, взаємозв'язок категорій усезагального, особливого та одиничного відображає різні сторони й форми виявлення соціальної відповідальності в усіх сферах життєдіяльності суспільства, спільності, особи.

З метою узгодження діяльності всіх суб'єктів суспільних відносин, управління всім соціальним організаціями та регулювання його необхідне створення такої системи норм, яка зможе відобразити у своїх конкретних вимогах усе багатство відповідальних взаємозв'язків суспільства.

Система соціальних норм породжується об'єктивними відповідальними залежностями в основних сферах життєдіяльності. При розгляді структури суспільства по горизонталі виокремлюються екологічні, економічні, політичні, правові, моральні, естетичні та релігійні відповідальні зв'язки й відповідні їм види норм. У вертикальному зрізі (суспільство - соціальна спільність - особа) виокремлюються норми співжиття: від цивілізаційного до континентального, національного, групового та сімейного.

Запропонована класифікація системи соціальних норм багато в чому збігається із системами сучасних дослідників проблеми нормативного регулювання. Система норм О. О. Якуби повністю увійшла в цю класифікацію. Виключення нею екологічних, економічних, політичних, естетичних та релігійних норм було обумовлене використанням категорії "соціальне" у вузькому значенні й тим фактом, що ці сфери дійсно регулюються правовими й моральними нормами.

В. І. Куценко класифікує систему соціальних норм за типом соціальних задач, що постають перед суспільством, і слід відзначити важливе методологічне значення розробленої ним філософської концепції для подальшого дослідження проблем соціального управління й регулювання. Але не можна погодитися з уведенням у систему організаційних норм.

В. І. Куценко, посилаючись на С. В. Курильова, вважає організаційними нормами "...правила, що вимагають, скажімо, входу в трамвай, тролейбус через задні двері" [3, с. 84]. Мабуть, немає достатніх підстав подібні елементарні правила поведінки підносити до рангу особливого виду соціальних норм, тому що поведінка індивідів у таких ситуаціях регулюється нормами права, моралі та нормами співжиття.

В. І. Куценко у свою класифікацію вміщує й норми науки. До управління суспільством, безперечно, слід підходити з наукових позицій, керуючись тими об'єктивними законами, що обумовлюють суспільний розвиток. Наукові норми, у якості яких автор наводить норми логіки [див.: 3, с. 86], дійсно пов'язані з прогресивним розвитком суспільства, але чи є вони регуляторами поведінки та діяльності? Вочевидь, що ні, навіть у соціальному середовищі безпосередніх носіїв цих норм - учених. Відповідальність учених за прогресивний розвиток суспільства виявляє себе як екологічна, економічна, політична й т. ін., але аж ніяк не суто наукова, що базується на нормах логіки.

У сучасну епоху відповідальність учених за зас-

тосування наукових відкриттів зростає, тому що досягнення науки можуть бути використані в антигуманних цілях, які становлять загрозу для існування цивілізації. Зважаючи на це, є всі підстави говорити про політичну, правову, моральну та іншу відповідальність учених. Самі ж по собі наукові норми індивідуальні до поведінкової мотивації людей.

Запропоновані В. І. Куценком виробничі норми, норми розподілу й споживання в нашій класифікації системи соціальних норм увійшли до сфери економічного регулювання, художні - до сфери естетичного.

Особливе місце в регулюванні поведінки суб'єктів суспільних відносин належить звичаям і традиціям. За визначенням І. В. Суханова, "звичаї та традиції - це нерегламентовані юридичними установленнями, підтримані силою суспільної думки форми передачі новим поколінням способів реалізації, ідеологічних відносин (політичних, моральних, естетичних, релігійних), що склалися в житті певного класу, суспільства" [8, с. 25]. Деякі автори розглядають звичаї та традиції як самостійний вид соціальних норм [див.: 7, с. 22]. Слід усе ж таки погодитися із І. В. Сухановим і В. І. Куценком [див.: 3, с. 81] у тому, що традиції та звичаї - не самі норми, а форми передачі, засоби реалізації соціальних норм.

Система соціальних норм, будучи конкретним проявом системи відповідальних залежностей і взаємозв'язків, у своїх вимогах походить із задач соціальної практики в кожний конкретний період розвитку соціального організму, унаслідок чого потребує постійного узгодження із цими задачами. Соціальні норми як вимоги організації поведінки та діяльності створюються суспільством, державою, суспільними організаціями, колективами. Норми мають примусовий характер, визначають лінію поведінки та діяльності соціальних груп, осіб і передбачають певні санкції до їх порушників.

Але знання соціальних норм ще не означає, що у своїй діяльності кожна конкретна особа буде дотримуватися їх вимог: норми часто-густо порушуються. Як зазначають П. А. Ландесман і Ю. В. Согомонов, "...декларативне засвоєння не переводить полегшене знання в переконання, не справляє відчутного впливу на направленість і зміст діяльності, порушує єдність слова й діла" [4, с. 122]. Не можна погодитися із З. В. Івановою, що "...між знаннями та переконаннями існує прямо пропорційна залежність: чим ширші й глибші знання, тим стійкіші переконання" [2, с. 63]. Правильною є точка зору В. Г. Афанасьєва: "Само по собі знання не може виступати фактором, що регулює поведінку людини. Щоб стати цим фактором, знання повинно бути засвоєне людиною, повинно втілитися в мету, програму поведінки людини, її діяльності, повинно хоча б у загальній формі відобразити умови, у яких ця мета може бути досягнута, програма реалізована" [1, с. 13].

Поведінка особи завжди залежить від дії об'єктивних принципів та законів суспільного розвитку, історичної необхідності. Остання виступає у формі соціальної задачі, яка, відбиваючись в індивідуальній свідомості, повинна бути зорієнтована на суспільні цінності. Соціальні норми, що виступають одним із компонентів свідомості особи, безпосередньо відоб-

ражають ступінь засвоєння особою вимог суспільства до її поведінки. Тому необхідно суспільно-значуще (норми) зробити особисто-значущим, тобто регуляція поведінки особи з боку суспільства повинна органічно злитися із саморегуляцією, самодетермінацією особи. А для цього система соціальних норм повинна бути сприйнята особою як невід'ємний компонент її психологічної структури. Можливість саморегуляції поведінки особи виходить із єдності суспільної та індивідуальної свідомості, наявності в останній соціальних норм і цінностей, напрацьованих соціальною практикою.

Норми, що виступають по відношенню до особи як дещо зовнішнє, можуть бути суб'єктивно сприйнятими особою тільки тому, що в процесі суспільної діяльності особа стає здатною бачити себе і свою діяльність як невідмінну ланку суспільного зв'язку, тобто вона отримує особисту якість відповідальності. Згідно з концепцією О. Ф. Плахотного, соціальна відповідальність є необхідною умовою інтеріоризації соціальних норм [див.: 6, с. 116].

Висновки

1. Із відкриттям того факту, що соціальна відповідальність є всезагальною ознакою соціального буття, стало можливим більш глибоке пізнання сутності соціальних принципів, законів і норм, а отже, і побудувати класифікацію системи соціальних норм на основі відповідального підходу в соціології.

2. Соціальна відповідальність - форма взаємозв'язку, що інтегрує суспільні відносини в єдину цілісну систему, що визначає її прояв у якості всезагального соціального принципу. У регулюванні суспільних відносин принцип соціальної відповідальності приймає специфічну форму екологічних, економічних, політичних та інших підсистемних принципів і законів, які у своїй структурі містять численність фіксованих вимог - соціальних норм.

3. Система соціальної відповідальності породжується об'єктивними відповідальними зв'язками й залежностями, які, "завмираючи" у свідомості суб'єкта пізнання, набувають форми соціальних принципів, законів та норм. Соціальні норми про-

дукуються суспільством, державою, суспільними організаціями, колективами й мають примусовий характер по відношенню до суб'єктів діяльності. Щоб стати ефективним регулятором діяльності людей, соціальні норми повинні бути засвоєні, інтеріоризовані на внутрішньоособистісному рівні кожним громадянином України.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Афанасьев В. Г. Об управлении процессами формирования и жизнедеятельности личности / В. Г. Афанасьев // Вопросы философии. - 1976. - № 11. - С. 3-15.
2. Иванова З. В. Місце ціннісних орієнтацій у психологічній структурі особи / З. В. Иванова // Філософська думка. - 1981. - № 6. - С. 59-64.
3. Куценко В. И. Социальная задача как категория исторического материализма / В. И. Куценко. - К. : Наук. думка, 1972.
4. Ландесман П. А. Мировоззренческие основания морального сознания / П. А. Ландесман, Ю. В. Соколов // Вопросы философии. - 1979. - № 11. - С. 113-126.
5. Пеньков Е. М. Социальные нормы - регуляторы поведения личности. Некоторые вопросы методологии и теории / Е. М. Пеньков. - М. : Мысль, 1972.
6. Плахотный А. Ф. Проблема социальной ответственности / А. Ф. Плахотный. - Харьков : Вища школа ; Изд-во при Харьк. ун-те, 1981.
7. Ручка А. А. Социальные ценности и нормы / А. А. Ручка. - К. : Наук. думка, 1976.
8. Суханов И. В. Обычай, традиции и преемственность поколений / И. В. Суханов. - М. : Политиздат, 1976.
9. Целикова О. П. Нравственная целостность личности / О. П. Целикова. - М. : Наука, 1983.
10. Шибко О. І. Соціальні принципи, закони і норми як система соціальної відповідальності / О. І. Шибко // Схід. - 2009. - № 4 (95). - С. 117-121.
11. Шибко О. І. Сутність української національної ідеї / О. І. Шибко // Схід. - 2011. - № 4 (111). - С. 145-149.
12. Якуба Е. А. Право и нравственность как регуляторы общественных отношений / Е. А. Якуба. - Харьков : Вища школа ; Изд-во при Харьк. ун-те, 1970.

O. Shybko

NORMS IN THE SYSTEM OF SOCIAL RESPONSIBILITY

In the article is represented the classification of the system of social norms on the basis of responsible approach in sociology. This system contains the following forms of norms: ecological, economic, political, legal, moral, aesthetical, religious, the norms of the co-existence: from the civilizational to the continental, the national, the group and the family.

Key words: social task, social responsibility, social principle, social law, social norm.

© О. Шибко

Надійшла до редакції 27.06.2011

№ 5 (112) липень-серпень 2011 р.